

ОДВІЧНА ЗАСТОРОГА БЛИСКАВИЦІ

На запитання, що таке друг, Аристотель, за словами Діогена Лаертського, відповів: “Одна душа у двох тілах”. І ще ось що з цього приводу говорив той же мислитель: “У кого є друзі, у того немає друга”. У Горация були друзі, серед них – добродійник Меценат, кому присвячує першу оду, єдиновладець Август (йому адресує наступну), поет Варій Руф, інші, але – й друг був: Вергілій; саме його, а не когось іншого, Гораций називає половиною своєї душі (*animae dimidium meae*), звертаючись у третій оді до корабля, на якому автор “Енеїди” вирушав у якусь подорож. Це не була та остання, з якої він не повернувся, подорож поета до Греції, перед закінченням “Енеїди” 19 року (свої оди Гораций видав чотирма роками раніше), – була якась інша мандрівка завжди таким непевним морем. М. Зеров тієї оди не перекладав. Подаю нову версію свого перекладу. Не впадаючи в буквализм, намагаюся бути гранично близьким до першотвору, а також – до віршового розміру – четвертої асклепіадової строфи, що складається з двічі повторених “гліконея” та “асклепіадового вірша”. Не так, як того б хотілося, зазвучав ударний афористичний вислів – перший рядок останньої строфи: “Смертний прагне всього сягти”, але в рамках гліконея (– – ′ ∪ ∪ ′ ∪ ∪) годі спромогтися на щось краще. Більше пощастило з рівно ж вагомим – другим рядком сьомої строфи,

що в ритмах асклепіадового вірша (– – ◡ ◡ ◡ ◡ || ◡ ◡ ◡ ◡ ◡), хоча центральне дієслово *ruit* (рине) мусило перемандрувати в попередній рядок. А назагал перекладацьких втрат у цьому творі, здається, менше й не такі вони важкі, як в інших одах:

Sic te diva potens Cypri,
 sic fratres Helenaе, lucida sidera,
ventorumque regat pater
 obstrictis aliis praeter Iapiga,

navis, quae tibi creditum
 debes Vergilium: finibus Atticis
reddas incolumem precor
 et serves animae dimidium meae.

illi robur et aes triplex
 circa pectus erat, qui fragilem truci
commisit pelago ratem
 primus, nec timuit praecipitem Africum

decertantem Aquilonibus
 nec tristis Hyadas nec rabiem Noti,
quo non arbiter Hadriae
 maior, tollere seu ponere volt freta.

quem mortis timuit gradum
 qui siccis oculis monstra natantia,
qui vidit mare turbidum et
 infamis scopulos Acroceraunia?

nequiquam deus absceidit
 prudens oceano dissociabili
terras, si tamen inopiae
 non tangenda rates transiliunt vada.

audax omnia perpeti
 gens humana ruit per vetitum nefas,
audax Iapeti genus
 ignem fraude mala gentibus intulit.

post ignem aetheria domo
 subductum macies et nova febrium

terris incubuit cohors
semotique prius tarda necessitas
leti corripuit gradum.
expertus vacuum Daedalus aera
pinnis non homini datis;
perrupit Acheronta Herculeus labor.
nil mortalibus ardui est:
caelum ipsum petimus stultitia neque
per nostrum patimur scelus
iracunda Iovem ponere fulmina.

Так – Кіпріда нехай тебе,
Так – Єлени брати, зорі ясні ведуть
І вітрів повелитель – всіх
Ув'язнивши в норі, окрім Іапіга,

О кораблю! На свій поміст
Ти Вергілія взяв – ти ж і доправ його
В межі Аттики – тим мені
Половину душі ти вбережи, молю!

Той мав дуб і потрійну твердь
Міди вколо грудей, хто тій безжалісній
Хлані човник довірив свій
Вперше – й не побоявсь буйного Африка,

Що зітнувся з Аквілонами,
Ні понурих Гіад, ні невгамовного
Нота, що може Гадрію
Аж до дна сколихнуть – і втихомирити.

Чим злякала би смерть того,
Хто на тварі морські й море жахне дививсь
Не зморгнувши або ж на ті
Горезвісні шпилі Акрокеравнія?

Марно бог передбачливий
Ген розлив океан між суходолами:
Плеса недоторканих вод
Раз у раз борознять судна переступні.

Рине, все перейти готов,
 Рід зухвалий людський, рве заборони ті:
 Так, зухвалий Япета син
 Дав людині вогонь, хитро украдений

 Із етерних палат – і вже
 За сухотами вслід свіжих гарячок рій
 Землю заповонив, а смерть,
 Неминуча колись, але повільна ще,

 Відтоді наддала ходи.
 Саморобним крилом неба порожняву
 Взяв на пробу меткий Дедал;
 В Ахеронт увірвався труд Геркулесовий.

 Смертний прагне всього сягти:
 Вже й до неба пнемось, несповна розуму.
 Так, злочинні, не хочемо,
 Щоб Юпітер одклав месницю-блискавку.

Одна річ проводити того, хто рушає суходолом, інша – коли хтось пускається на хистке море. Сумно й тривожно тому, хто спостерігає з берега, як маліє, далі й зникає за обрієм крихітний корабель. Не менше тривожно й тому, хто на тому кораблі, хто бачить, як “відступає”, зливається з обрієм берег, і вже – cael(um) **undiqu(e) et undique pontus**: *зусібіч – лиш небо та море*. Це – кінцівка гексаметра з “Енеїди”; той вірш міг створити лише поет, який побував у відкритому морі: двічі повторений прислівник *undique* (*звідусіль*) звуковими асоціаціями викликає водночас образ хвиль (**undae**), якими грає море; над ним – така ж неосяжна широчінь неба. Стихія риби, стихія птаха, і лише тієї стихії, для якої народжена людина, якою має ступати, суходолу, – немає під ногами... Одна тільки крихка шкаралупина, *navis*, – слово, що так часто звучить у сполученні з дієсловом *frangere*, *ламати*, *кришити*, *троцити*: *navisfragium*, *кораблетроща*. Можливо, саме такі думки переслідували Горація, коли він, чи то насправді, чи в уяві відпроваджував свого друга у морську подорож.

Після традиційних напутніх слів та добрих зичень (ода – з жанру т. зв. *προεπιπέτικόν*, тобто побажань щасливої дороги), де звучать звернення до народженої з морської піни біля Кіпру *Μορσῆς* Вене-

ри, до *близнюків* Кастора й Поллукса, що стали сузір'ям, опікунами мореплавців, та до *батька вітрів* Еола (всюди – улюблений Гораціїв засіб, *автономазія*: замість власних назв – описова їх передача), а також, у другій строфі, – до корабля, який, раз уже йому *довірено* (*creditum*) Вергілія, *мусить* (*debes*) його повернути (терміни з банківської, обрахункової сфери), – вельми цікаві для нас міркування поета над місцем людини в навколишньому світі, над властивими їй пориваннями поза межі, що їх накреслив для *земнородних* вищій промисел – божество.

Імпульсом для тих міркувань був, очевидно, так званий “гимн людині”, що його відспівує хор у Софоклової “Антигоні” (332 – 362). Ось його початок у перекладі Бориса Тена:

Дивних багато в світі див,
Найдивніше із них – людина,
Вітер льодом січе, вона ж
Дальшу в морі верстає путь –
Хай сива хвиля бушує,
А човен пливе вдаль,
Уславлену в богинях Землю,
Вічну й невтомно родючу, виснажує,
Плугом щороку в ній борозни орючи
Із конем своїм, людина.

Зіставивши українську версію з оригіналом, неважко зауважити в перекладача ті акценти, які, власне, й наближують цей хоровий пасаж до похвали людині: акцентування звукописом, а також анафорою (у другому й останньому рядку), слова “людина”, головне ж – вибір відповідника до оригінального *δαινός*; грецький прикметник *δαινός*, на відміну від нашого “дивний”, значно ширший щодо семантики: окрім “дивний”, “чудний”, “вправний у чомусь”, тут ще й інші значення: “небезпечний”, “грізний”, “такий, що виходить поза установлені межі”, отже, “страшний” (“муж цей страшний – звинуватити легко й невинного може” – у Гомера) тощо. Які ж акценти в Софокла, можемо здогадуватися з подальших пасажів “гимну”:

Є витвори мудрі в людей –
Ясніші від світлих надій,
Та часто біди від них більш, як блага;
Хто в шані мав клятви міць,
Батьків закон, гнів богів,
Той – преславний.
Безславним хай буде, хто посмів
На кривдну путь серцем стать –
Щастя не знайти йому...

Оригінал, зокрема, у другому й третьому рядках тієї строфи промовляє мовби до нас, сьгоднішніх: “Σοφόν τι τὸ μηχανόεν τέχνας ὑπὲρ ἑλπίδ’ ἔχων...” (одразу пізнаємо: “механіка”, “техніка”); дослівно: “маючи неймовірний (що виходить поза будь-які сподівання) до хитрих винаходів промисел...”; додаймо, що “промисел” французькою мовою можемо тлумачити також як l’industrie, “винахідливий” як ingénieux, що грецьке слово “Прометей” (про нього далі), дослівно “той, хто промишляє”, – матимемо набір ключових для доби науково-технічного прогресу слів: “механіка”, “техніка”, “інженерія”, “індустрія”, “промисловість”. Наділена тим хистом людина (третій рядок), “іде то злою дорогою, то, інколи, – доброю”. З погляду Горацієвої оди особливо важливі тут останні три рядки пісні: “Υψίπολις ἄπολις, ὅτῳ τὸ μὴ κολὸν / ξύνεστι τόλμας χάριν”, дослівно: *Негідним свого міста стає той міський сановник, який іде на ганебний вчинок, потураючи своїй зухвалості*. Ключове слово Горацієвої оди – audacia (грец. τόλμα) – *зухвалість*; “місто” – це πόλις, *місто-держжава*.

Але повернімося до Горація, який бажає щасливої подорожі “половині своєї душі”. Дедалі крихітнішим стає корабель, дедалі розлогішим порівняно з тією крихтою – море. Це вже не море (mare), а pelagus – відкритий, безмежний морський простір, водна стихія, хлань (в оді – п’ять синонімів моря: pelagus, freta, mare, oceanus, vada). Разючий контраст (неозора стихія – і вутле суденце) навіюють питання – хто ж був той, що вперше довірив грізній, підступній стихії крихітну шкаралупину, яка давала ногам оманливу опору, хто був той – *перший* (primus)?.. Так і Тибулл запитує, хто ж був першим винахідником смертоносного меча (хтось дійсно мусив бути першим – і з мечем, і з веслом у руці). Але ні Горацій, ані Тибулл ним не захоплюються. Для мрійливого елегі-

ка – це дикун, залізного серця людина; для мислителя Горация – це радше зухвалець, аніж сміливець, до того ж – людина, чиє серце (*rectus* тут – у значенні “серце”), як і груди воїна, захищене непробивним щитом (*robur*) та потрійним панциром (*aes triplex*), – серце, що й саме, врешті, стало нечутливим, далеким від ніжного чуття: вразливість і постійні небезпеки, що зусібіч підстерігають людину у відкритому морі (дощові бурі, морські чудовиська, підступні скелі) – несумісні речі. Той, перший, хто пустився берега, “сухими очима” (сльоза – знак м’якості, зворушення) дивився на смерть у будь-якій її поставі – хай це прибережна скеля, хай грізна хвиля, хай якась “плаваюче чудовище”. Два штрихи в тому образі – найенергійніші. Це – характерний для римського лірика засіб контрастного зіставлення протилежних за значенням понять: *fragilem truci*; *pelago ratem*; завдяки інверсії, це зіставлення тут – подвійне: мореплавець “поручив крихке жорстокій хлані суденце”; крихкість – і жорстокість; незора хлань – і суденце.

Отож після побажань, що в перших двох строфах оди, – портрет того, хто першим довірився морю (строфи 3–5). Далі (строфи 6–9) медитації на тему добрих чи злих шляхів, що їх обирає людина, Гораций переводить у площину божественного, міфологічного. “Даремно передбачливий бог відділив землі (*terras*) від непокданного з ними океану (*oceanu dissociabili*) – безбожні судна вже перепливають недоторканні водні плеса”. Можна, щоправда, й по-іншому розуміти той аблятив: не як *ablatius separationis*, а як *instrumentalis*: передбачливий бог, знаючи непосидливість людей, помежував землі одна від одної роз’єднуючим океаном. “З якого це дива?” – запитує коментатор Горация (А. Kiessling). Перестанемо дивуватися, приглянувшись до останнього в шостій строфі дієслова: люди не просто плавають собі водними просторами – *transiliunt* (**trans** + *salio*, *стрибаю*) перепливають, ба, перестрибують їх, немов у **тран**сатлантичних рейсах, прагнучи, здебільшого задля наживи (про це не раз Гораций), ступити на інші землі, під іншим небом побувати. До того ж автор оди, згадаймо, – не з тих, хто квапився в дорогу: “Щастя ось тут, у тихих Улубрах, тільки б душевний спокій не схитнувся”, – переконує він читача в одинадцятому з другої книги послань. Він – душею з тими,

хто, як про це згодом Клавдіан, “Воду п’ючи, не схилявся до чужо-земних криниць”... Якщо так розуміти те місце, то Гораций схибив: роз’єднують людей радше суходоли – ліси та гори, ворожі до захо-жих племена – а єднає, хай і небезпечно, – море.

Емоційним курсивом виписана в оді фраза, якою починається сьома строфа: під особливим акцентом тут, повторене в анафорі, оз-начення **audax**, що відлунює вже згаданим *τολμητής* із “Антигони”. Гораций, узагальнюючи, говорить не про зухвалу людину (*homo audax*), а про зухвалий людський рід (*gens humana*). Він, той рід, “готовий у своєму зухвальстві наражатися на будь-які небезпеки” (*audax omnia perpeti*). Він, мовою медицини, постійний, дуже стійкий “пацієнт” (*patiens* – від *patior, pati*, або, інтенсивніше, *perpetior, perpeti* – *перено-ситу, терпиму*) невідступного свого зухвальства. Отож смертні, тоб-то люди (*mortales, βροτοί*) є нещасними (*miseri, τλῆμονες*) не лише тому, що вони смертні, а й тому – що зухвали, або дерзкі (дерзно-венні): латинське дієслово *audere*, як і наше “дерзати” містить у собі два семантичні відтінки: 1) “бути сміливим” 2) “зухвалим”. Відповід-но й *audax* – *сміливий, зухвалий*. Не виникає сумніву, яке з тих двох значень у цій оді вступає у гру: сміливість, що спрямована на пору-шення усталених меж, для Горация – це зухвалість, нерозважність, тобто сміливість у негативному сенсі. Високо чи далеко *mitum* (того ж кореня, що *сміти*) – не з тих чеснот, які пропагує поет золотій середини.

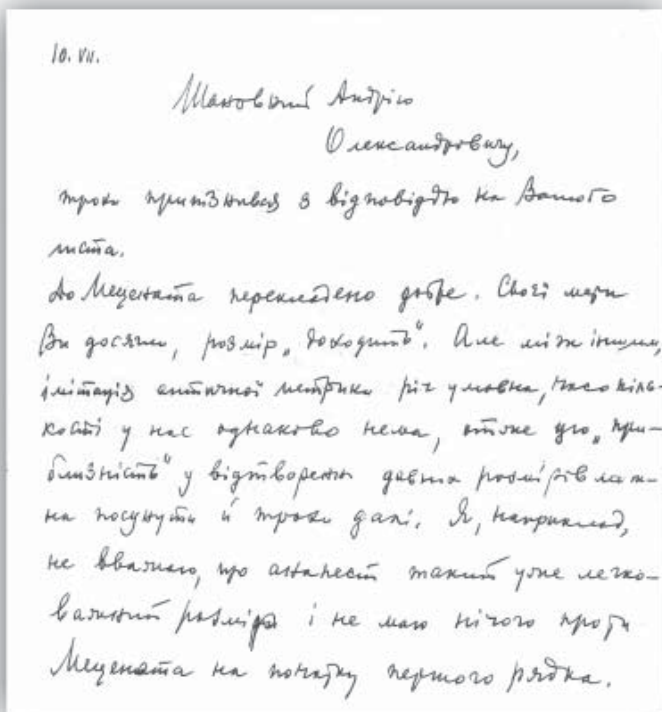
У центрі другого рядка, під особливим ритмічним акцентом, – найпотужніше з дієслів руху, точніше, навального пориву – **ruit**, *рине* (звідси “руїна”): людський рід змітає на своєму шляху всі божественні, чи природні заборони (*vetitum nefas*), виламлюється з усіх рамок, переступає будь-які межі – чинить **переступ**... А далі – про всі ті вчинки, що порушили усталений у природі порядок: “зухвалий наща-док Япета” (мова про сина Япета і Клімени – Прометея) “лихим підступом” подав людям вогонь, викравши його з “етерного дому” (*aetheria domo*), тобто з неба; знов – описовість: у цій оді, звернімо ще раз увагу, – “парад” зображувальних засобів: порушена тема для Горация була винятково важливою, торкалась його особливо боляче.

Не забарилася (це восьма строфа) покара: наче відблиск того не-здорового, *вкраденого*, вогню ступила на землю виснаженість (сухо-

ти), налягла нова “когорта” лихоманок; усі ті хвороби, “майстри смерті” (нині їх у медичному довіднику – дві тисячі), – персонафіковані: *Macies, cohors Februm*. А далі, акцентована перенесенням у дев’яту строфу, – “колись некваплива неминучість віддаленої смерті” (*semotique prius tarda necessitas / leti*), яка тепер *скоротила* свій крок, тобто (як це в Тибулла) її дорога до людини стала коротшою, сама вона – жорстокішою, хапливішою (*garit nos atrociter* – *хапає нас жорстоко*, читаємо у вагантів). І ще два (у передостанній строфі) приклади переступу того, що дозволене людині. Найпоказовіший – пов’язаний з Дедалом, названим так від своєї винахідливості (грец. *δοξάλλεος* – *вмілий, винахідливий*), тож наче про нього мова в хоровій пісні в “Антигоні”, бо той умілець дійсно перевершив у своїх винаходах усі сподівання: разом зі своїм сином, Ікаром, “випробував порожнє повітря крилами, що не дані людині” – і покара не забарилася: Ікарське море (тепер лише острів) нагадує про сумний кінець юного летуна (але міф – таки не байка: “Ікарами” та “Фаетонами” називаємо лише ті засоби пересування, які не відривають коліс од землі). Врешті, протилежний шлях – у глибини землі: туди, в Ахеронт, “прорвався *Геракловий труд*”, тобто трудівник Геракл і звідти (це був найважчий, дванадцятий, подвиг) вивів, подолавши його спочатку, потворного пса Цербера.

Остання строфа оди – її кульмінація (*culmen* – *вершина*). Але саме той вершинний афористичний вислів, як в оді до Деллія (II,3), у багатьох інших творах, – неперекладний: *Nil mortalibus ardui est* – *Ніщо для смертних не є важким*. Образотворче, пряме, значення прикметника *arduus*, *стрімкий* (образ неприступної, стрімкої скелі) залишається поза рамками перекладу – він стає прозовим переказом “змісту”. До того ж, на рівні образу, переривається зв’язок між першою та другою частинами фрази: *Nil mortalibus ardui est: / caelum ipsum petimus...* Стрімкість (**arduum**) асоціюється з образом неба (**caelum**): *Ніщо для смертних не є стрімким: до самого неба пнемось...* А ще – втрачаємо міфологічні конотації: так і діти Землі, гіганти, – бачить між рядками обізнаний з міфологією читач, – нагромаджували колись скелю на скелю, добираючись до Юпітера, щоб його повалити. “Пнемось” – у своїй глупоті (*stultitia*); її протилежність – мудрість (*sapientia*). Перша – підґрунтя злочину (*scelus*); друга – добро-

чесності (pietas); “...богам мила моя добродієність (pietas mea)”, – частенько, не приховуючи задоволення, стверджує співець золоті середини – тієї універсальної засади, що визначає гармонію всієї світобудови, всього, що прихистила вона у своїй неосяжній світлиці. А злочин, що є порушенням тієї гармонії, мусить бути покараним. От і не дає рід людський спочинку Юпітерові: ані на мить не може відкласти своїх “гнівних блискавок”. Образом спалаху (fulmen, блискавка, від fulgere, зблискувати) поет закінчує роздуми над сумною долею смертних – нещасних не лише тому, що смертні, а й тому, що у своїх пориваннях – зухвалі, безоглядні, тобто такі, що не мають “респекту” (respicere – оглядатися) ні до божественних уставів, ані до освячених давниною людських звичаїв. Спалах блискавки – мов одвічна засторога, та водночас – надія на прозріння...

**Лист Григорія Кочура
[1981]**